

Nagy-Csere Áron

Munkásokból huligánok

A huligán mint társadalmi kategória megteremtése 1956 állambiztonsági értelmezésében

„Az ellenségeskedés a szemlélő tekintetében gyökerezik. Lehet, hogy van rá bizonyítéka, lehet, hogy nincs.”¹

(Murray Edelman)

„Nem tények, de el lehet képzelni.”

(Temesi elvtárs)

A fogalom hatalma

Az 1956-os fegyveres felkelőkkel kapcsolatos állambiztonsági iratokat vizsgálva a kutató gyakran találkozhat a „huligán osztályhelyzet”, sőt a „huligán származás” terminussal, érdemesnek tűnik tehát közelebbről is megvizsgálni a *huligán* fogalmát. Reinhart Koselleck, a fogalomtörténet legjelentősebb képviselője szerint „a múlt társadalmi és politikai konfliktusait a korabeli fogalmi elhatárolások közegében, a részt vevő felek nyelvhasználatának önértelmezésében kell feltárnunk”.² Fontos azt is megjegyezni, hogy „a fogalmak nem egyedileg, hanem »jelentésbokrokban«, egymást átfedő szemantikai mezők erőterében, egyszóval egymással szoros összefüggésben léteznek, és ennek a kölcsönviszonynak a hatására változtatják jelentésüket. [...] tekintettel kell lenni a fogalmak horizontális kapcsolatrendszerére.”³ A továbbiakban – anélkül, hogy a huligán terminus teljes fogalomtörténeti kifejtésére, a „jelentésbokrok” részletes elemzésére vállalkoznék – megpróbálok rámutatni, milyen erővel bír „az értelmezés hatalma”, ami ebben az esetben talán a „hatalom értelmezésének”, közelebbről néhány, az állambiztonsági szervek által közvetlenül 1956 után létrehozott szövegnek a vizsgálatával válik megragadhatóvá.⁴

A *hooliganism* kifejezést írásban egy 1898-as londoni rendőrségi jelentés említi először, ebben a szövegben az utcai bandák erőszakos viselkedésének leírására szolgál. A szó etimológiája a nyelvészek körében nem tisztázott, bár ír eredetében szinte mindannyian megegyeznek.⁵ Oroszországban a 20. század elején (elsősorban az 1905-ös tömegmegmozdulások erőszakos cselekedeteit tárgyaló szövegekben, másodsorban a fiatalkori erőszakról beszámoló szentpétervári bulvársajtóban) terjedt el az angolból átvett huliganizmus (*хулиганство*) kifejezés, amely később a Szovjetunió büntetőtörvénykönyvébe is önálló büntetőjogi tényállásként került be. A szovjet Btk. szerint „a huligánság garázda és egyúttal a társadalom nyilvánvaló semmibebevételére utaló cselekmények elkövetéséből áll.”⁶ A törvény széles körben határozta meg a huliganizmusnak minősülő cselekedeteket, ide tartozott többek között a csavargás és az illetlen nyelvhasználat is, amit ezáltal a bolsevik állam nemcsak megbélyegzett, de kriminalizált is.⁷

Magyarországon Révai *nagy lexikona* említi először írásban a huligán szót, amelyet „a brutalitás és elvetemedettség kifejezésére használnak.”⁸ Az 1970-es TESz szerint 1919-ből ismeretesek a kifejezés következő jelentései: „köpönyegforgató, a szocializmus eszméit eláruló ember”; „sztrájktrőr”; „ellenforradalmár, bandita”.⁹ Kelet-Európában az orosz nyelv közvetítésével és hatására terjedt el a kifejezés, de a magyar változat esetében elképzelhető a jiddis *хулиган* – jelentése: semmiházi – szó átvétele is.¹⁰ A fentebb már hivatkozott 1958-as állambiztonsági tanulmány szerzője szerint „alapjában azonban minden nyelvben egyet jelent; a társadalom együttélési szabályainak megszegőjét.”¹¹ 1919-et követően csak 1956 után terjedt el széles körben a huligán köznévi a hivatalos magyar nyelvhasználatban, addig a sajtóban, valamint elenyésző számban irodalmi alkotásokban bukkant fel.¹²

Vajon alkothattak-e 1956-ban valódi társadalmi csoportot a huligánnak nevezett fegyveres felkelők, ha addig magát a szót is csak ritkán használták? „A történetírás

gyakorta úgy használja ezeket a kifejezéseket, mint a hétköznapi nyelv, azaz adottnak és szinte dologi jellegűnek veszi a társadalmi térben azoknak a csoportoknak a létezését, amelyeket megjelöl velük.” – mutat rá Bódy Zsombor.¹³ A Bódy által bírált történelmi gyakorlatra kiváló példa Kozák Gyula egyik tanulmánya. Ugyanis az egykori állambiztonsági szervekhez hasonlóan Kozák is valóságos társadalmi csoportként ábrázolja a megtorlás diskurzusában huligán néven megbélyegzett, deviánsnak minősített fegyveres felkelőket, vagy ahogyan ő nevezi az általa „anómiásnak” gondolt embereket, a „szent csőcseléket”.¹⁴ Bódy kritikájával egyetértve írásom kiindulópontja, hogy az 1956-ot követő megtorlás diskurzusában megjelenő huligánok „márpedig nincsenek”, csak huligánok bélyegzettek vannak.¹⁵ Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a hatvanas évektől kezdve – a nyugat-európai fiatalok mintáját is követve – a politikai rendszerrel és a társadalmi normákkal szembehelyezkedő csoportok (állambiztonsági nevükön: galerik) sokszor már tudatosan használták önmaguk megnevezésére a huligán kifejezést, sőt a korábban megbélyegző terminus gyorsan identitásképző tényezővé vált. A magyarországi ifjúsági szubkultúrákra a hatvanas évektől kezdődően alkalmazott huliganizmus fogalommal a továbbiakban legfeljebb utalás szintjén foglalkozom.¹⁶

Temesi elvtárs hatalma

Az 1956 végén és 1957-ben megjelent ún. Fehér könyvek¹⁷ még abban a szellemben íródtak, miszerint „az ország szocialista fejlődését a Rákosi–Gerő-féle politika zsákutcába juttatta. E bűnös politika következményei nagy felháborodást és széleskörű népmozgalmat váltottak ki. Dolgozók százezrei síkraszálltak a *népi hatalom megtisztításáért*, az elhatalmasodott bürokratizmus megszüntetéséért, és a nemzeti érzést súlyosan sértő politika felszámolásáért. [...] A jogos népi és nemzeti követelések jegyében kibontakozott mozgalmat azonban az ellenforradalom sötét erői kezdettől fogva a *népi hatalom megdöntésére* igyekeztek felhasználni.”¹⁸ A két kiemelés a népi hatalom megtisztításának és megdöntésének ilyen feltűnő szövegbeli szembeállításával nyilvánvalóan két ellentétes szándékot ütköztet egymással, utóbbit diszkreditálva. Ebben az interpretációban az „ellenforradalmárok” (a „horthysta erőszakos szervezetek” tagjai, a nyilasok, a „fasiszták”) által a börtönökből nagy számban kiszabadított „szokásos” vagy „közönséges bűnözők” azok, akik az erőszakos „ellenforradalmi” cselekményekben részt vesznek, akik „provokálják”, „manipulálják” a „békés szándékú” és a „megtévedt dolgozókat”.

A Fehér könyvekben tehát még egyáltalán nem bukkan fel a huligán kifejezés, a kötetek a fegyveres felkelőket többször büntetett köztörvényes bűnözőkként ábrázolják. Az MSZMP PB büntetéspolitikai határozatáról szóló 1957. decemberi tájékoztatóban azonban felsorolás szintjén (az „osztályidegenek”, a „deklasszált elemek” és a „szokásos bűnözők” társaságában) már többször is feltűnik a huligán terminus, de a szöveg adós marad a fogalom definíciójával. Az azonban kiderül, hogy a politikai vezetés megkülönböztette egymástól a huligánok és a „szokásos bűnözők” kategóriáját.¹⁹

Vajon mi lehet az oka a huligán terminus hivatalos diskurzusban való hirtelen elterjedésének? Horváth Sándor szerint „1956 után megváltozott a fiatalokról szóló közbeszéd, ennek nyomán a fiatalok elítélendő csoportjai is új neveket kaptak.”²⁰ De mi a helyzet a „nem fiatal” huligánokkal? A válasz reményében elsőként célszerű szemügyre venni a belügyminiszter-helyettes 1957. december 4-én kiadott 61. számú utasítását, amely az őrizeteselek osztályhelyzetének pontosabb meghatározásával foglalkozik: „A Belügyminisztérium nyomozó és vizsgálati szervei a nyomozati és vizsgálati munkáról adott jelentésekben, az ezekkel kapcsolatos statisztikákban sok esetben nem megfelelően leellenőrzött és így megtévesztő adatokat tüntetnek fel az őrizeteselek, vagy gyanúsítottak szociális származására vonatkozólag. Ez a Párt és az állami vezetés esetleges félrevezetésére szolgáltathat alapot. Akadályozza a BM munkájának értékelését, az osztálypolitika helyes érvényesítését, megnehezíti a munka eredményességének felmérését az ellenséges kategóriák elhelyezkedésének és támadási irányuknak meghatározását. Ezek a téves adatok sok esetben a valóságtól eltérően azt mutatják, hogy a köztörvényes és politikai bűnözők nem elsősorban osztályidegen,

lumpenproletár, huligán elemek soraiból kerülnek ki. A félrevezető adatok szolgáltatásának alapja, hogy a rendőri és politikai nyomozó szervek egyes vezetői és beosztottai nem tartják kötelességüknek a gyanúsítottak, őrizetesek valódi osztályhelyzetének tisztázását és sok esetben csak bemondás alapján határozzák azt meg. Előfordul, hogy többszörösen büntetett huligán elemeket, osztályidegeneket, névleges foglalkozásuk, jelenlegi munkakörük, vagy származásuk alapján *munkásnak tüntetnek fel*. [kiemelés tőlem] [...] A parancsnokok tartsanak eligazításokat beosztottaiknak az osztályhelyzet megállapításának alapvető kérdéseiről. Nem lehet munkásnak, vagy parasztnak feltüntetni azt, aki pl. már kétszer büntetve volt, valamint azokat az osztályidegen személyeket, akiket a proletárdiktatúra szorított ki pozícióikból fizikai munkára, stb. Az osztályhelyzet meghatározásánál származást, eredeti és jelenlegi foglalkozást együttesen kell alapul venni. A parancsnokok ellenőrizték, hogy az osztályhelyzet megállapítása ne sablonosan, hanem minden körülmény vizsgálata és figyelembevétel után történjék."²¹ Az utasítás komoly zavart okozhatott a fejekben. Ezt jól mutatja, hogy a belügyi beosztottak általában nem vállalkoztak az osztályhelyzet fenti kívánalmaknak megfelelő meghatározására, s a biztonság kedvéért a gyanúsított személyek nevei után inkább feltüntették az illetőkhöz kapcsolható összes fontosnak vélt adatot. Például: „23 éves, munkás származású, huligán osztályhelyzetű, szobafestő, elítélt.”²²

Sheila Fitzpatrick úgy véli, hogy a sztálini Szovjetunióban az emberek osztályhelyzetét nem egyszerűen a termelési eszközökhöz való aktuális viszonyuk határozta meg, hanem a forradalom előtti osztályhelyzetük, valamint szüleik (egykori vagy jelenlegi) társadalmi helyzete is.²³ Bolgár Dániel, aki Fitzpatrick nyomán ugyanezt feltételezi az ötvenes évekbeli Magyarország esetében is, így fogalmaz: „a társadalmi azonosítás bolsevik agendája nemcsak tematikus utasításokat tartalmazott, hanem sajátos időbeliség is jellemezte: a jelen mellett – a marxizmus sugallata ellenére – a személyes és genealogikus múlt is szerepet kapott az identifikálásban, vagyis az osztályba sorolás módja egyfajta bolsevik rendiséget eredményezett, hisz az osztályhelyzet megrögzített, sőt örökletes volt.”²⁴ A belügyminiszter-helyettes fenti utasítása szerint ugyanakkor a bűncselekményt elkövető személyek sem lehettek a dolgozó osztályok tagjai, még abban az esetben sem, ha addig annak számítottak. A fő problémát természetesen az jelenthette a politikai vezetés számára, hogy az eljárás alá vont 1956-os fegyveres felkelők többsége munkásként jelent meg a hivatalos statisztikákban. A megtorlás irányítóinak kezdeniük kellett valamit azzal az alapvető ellentmondással, hogy a „munkásállam”, a „proletárdiktatúra” ellen folytatott fegyveres harcokban legnagyobb számban munkásnak minősülő személyek vettek részt. Úgy tűnik, ennek az ellentmondásnak a feloldására – szovjet mintát követve bár, de a fogalmat eltérő tartalommal megtöltve – a huligán kategória bevezetését választotta a politikai vezetés. Azokat a „statisztikai munkásokat” tehát, akik fegyveresen vettek részt az eseményekben,²⁵ a fent idézett szempontok alapján egyszerűen csak huligánoknak kellett bélyegezni, ezáltal azonnal kikerültek a munkás kategóriából.

A Párt iránymutatása alapján a BM II/11. (Operatív Nyilvántartó) Osztály munkatársai vették nyilvántartásba az „ellenforradalmároknak” minősülő személyeket. Ők írták a kartonokra ezen emberek – a történészek által gyakran felhasznált statisztikákban is megjelenő – személyes adatait, melyek közül a leginkább konstruálható és rugalmas természetűek a szociális helyzetre és származásra vonatkoznak. A társadalomtörténész számára korántsem mellékes tehát, milyen szempontok alapján végezték feladatukat. A BM 1957. december 4-én kiadott Operatív Nyilvántartási Szabályzata kimondja, hogy a „Forradalmi Bizottságok”, „Nemzeti Bizottmányok”, „Nemzetőrségek”, „Munkástanácsok” esetében csak azokat a személyeket kell nyilvántartásba venni, akik november 3. éjfélét követően is részt vettek ezen szervezetek munkájában, ugyanakkor azt is leszögezi: „Nem lehet nyilvántartásba venni az ezekben a szervezetekben bekerült munkás embereket.”²⁶ Hogyan kerültek akkor mégis a nyilvántartásba „munkás származású” szobafestők és segédmunkások? És hogyan lettek ők „huligán osztályhelyzetűek”, miközben a termelő eszközökhöz való viszonyuk alapján „dolgozó osztályhelyzetűeknek” kellett volna lenniük?

Az állambiztonság által termelt szövegekben felbukkanó „huligán osztályhelyzet” és „huligán származás” fogalmakról egészen addig nem tudtam egy hihető történetet elbeszélni, amíg meg nem hallgattam Temesi elvtárs 1958 márciusában tartott előadásának hangfelvételét.²⁷ (Mivel az előadó teljes neve nem hangzik el a szövegben, ezért őt a továbbiakban annak ellenére is – akárcsak az előadás résztvevői, a „kedves elvtársak” – Temesi elvtársnak nevezem, hogy azonosítottam őt, valamint számos információval rendelkezem róla. Teszem ezt azért, mert teljes nevének használata és a személyére való utalás talán erősítené a „valóságthatást”, de a Temesi elvtárs elnevezés többletjelentést hordoz magában, s jobban is jellemzi a konzultáció szövegvilágát.) A BM pártbizottságának tagja a BM II/11. Osztály állományával folytatott konzultáció során az „ellenforradalmi kategóriákról” értekezett, majd válaszolt az előadása nyomán a hallgatóság tagjaiban felmerült kérdésekre.

Előadásában Temesi elvtárs az 1957. december 10-ei tájékoztató irányelveit a „gyakorlati szakemberek” nyelvére próbálja lefordítani. Mivel Temesi elvtárs értelmezésében a bűnüldöző szervek nem voltak figyelemmel az „osztályszempontokra”, valamint arra sem, hogy az „ellenforradalom” „dolgozó osztályhelyzetű” „becsületes munkásokat” is „megtévesztett”, ezért nyomatékosítja hallgatóságában, hogy a „dolgozó osztályhelyzetű emberek tevékenységét differenciáltan kell elbírálni. Mindenkor szigorúan a tények alapján az dönti el, hogy hova tartozik az illető, hogy hova soroljuk, hogy konkrétan milyen tevékenységet fejtett ki.”²⁸ Ebben az interpretációban tehát egy ember „osztályhelyzetét” alapvetően cselekedetei határozzák meg, ugyanakkor Temesi elvtárs szerint az „osztályhelyzet” – tovább nehezítve a nyilvántartásba vételt végzők dolgát – „súlyosbító körülménynek” számít az „ellenforradalmárok” esetében.²⁹

Temesi elvtárs nyelvtanilag talán nem egészen hibátlan megfogalmazása szerint „az ellenforradalom egyik fő tanulsága, [...] hogy mint ellenforradalmi kategóriával számoljunk bűnüldöző munkánkban a huligánokkal és a szokásos bűnözőkkel, amit azelőtt nem tettünk meg”.³⁰ Temesi elvtárs a két csoport közti különbségtétel fontosságát még inkább kiemeli azzal a megállapításával, miszerint a „szokásos bűnözők” kategóriája a huligánok kategóriájának „egy magasabb foka”, „talán úgy, mint a kapitalizmusnak az imperializmus.”³¹

Temesi elvtárs véleménye szerint a huligán kategóriába tartozó személyek kaphatóak leginkább „ellenforradalmi bűncselekményekre”. Friss példaként említi Mansfeld Péter „terroristacsoportját”, amelynek tagjai az államvédelmi értelmezésben huligánoknak minősülnek. Temesi elvtárs megbélyegző elbeszélésében a csoport olyan 20 éven aluli fiatalokból áll, akik „züllöttek” és „erkölcstelenek”, börtönviseltek vagy javítóintézetből kerültek ki, nem dolgoznak, esetleg váltogatják munkahelyeiket. Temesi elvtárs szerint e fiatalok szülei legtöbb esetben „becsületes munkásemberek”, akik általában semmit sem tudnak gyermekeik „elzülléséről”. Ez a fajta értelmezés már a néhány évvel későbbi, ifjúsági szubkultúrákkal kapcsolatos morális pánik diskurzusába illeszkedik. A huliganizmus diskurzust a magyar pártvezetés minden bizonnyal a Szovjetunióból importálta. Ezt támasztja alá, hogy előadásában Temesi elvtárs is a szó orosz eredetét hangsúlyozza, nem tud annak angol gyökereiről, sem a magyar nyelvben való korábbi használatáról.

Az ellenségkonstrukció nem párbeszéd, hanem kinyilatkoztatás, amelyben az ellenségről, nem pedig vele beszélnek. Fokozottan érvényes ez a hatalmi pozícióból történő ellenségkonstrukciókra: „A politikai ellenség feltételezett létezése soha sem egyenrangú személyek közötti dialógus formájában születik meg és marad fenn, hanem cáfolhatatlan igazságként egy kinyilatkoztató beszédben.”³² Az 1957. decemberi tájékoztató szövegével ellentétben Temesi elvtárs nem marad adós a huligán kategória kinyilatkoztatásszerű definíciójával: „A huligán elemek elég népes táborához tartozik minden olyan, egyébként dolgozó osztályhelyzetű személy, korra és nemre való tekintet nélkül, aki nem él becsületes munkáséletet.”³³ A „népes huligán tábor” tagjainak eszerint tehát egyszerre két osztályhelyzetük is van. Ugyan a huligánok a termelő eszközökhöz való viszonyuk alapján dolgoznak minősülnek, következésképpen a politikai közösség teljes jogú tagjainak kellene lenniük, de mégsem lehetnek azok.³⁴ Temesi elvtárs még tovább fokozza a hallgatóság zavarát: „Rengeteg adat és tény kell hozzá, hogy az ember valakire azt mondhassa, hogy ez huligán. Ide tartoznak persze a prostituáltak, és ugye a

női nemnél ez a kategória.”³⁵ Temesi elvtárs tehát a huligánok női megfelelőinek tartja a prostituáltakat. Ez ellentmond a néhány sorral feljebb olvasható definíciójának, miszerint „nemre való tekintet nélkül” minősül valaki huligánnak. Temesi elvtárs konzervatív világképét mutatja: el sem tudja képzelni, hogy férfiak is lehetnek prostituáltak. Szerinte huligán az, aki „nem hajlandó dolgozni”, aki „állandóan változtatja a munkahelyét”, aki „fegyelmezetlenül dolgozik”, akinek „magánélete erkölcstelen”, aki „illegális fizetésből él”, végül az, aki „nem alapít rendes, becsületes munkáscsaládot”. Tehát ide sorolhatók az egyedülállók, a fegyelmezetlenül és a feketén dolgozók, azok, akik nem öregszenek meg ugyanabban az egy gyárban, a munkanélküliek, s végül azok is, akinek a magánélete nem áll összhangban az elképzelt normákkal. Érdeemes megfigyelni, hogy a „szocialista erkölcs” képviselőjében mennyire konzervatív, szinte „nyárspolgári” életformát és családmódellet tekint követendőnek az előadó.

Temesi elvtárs a Párt útmutatásának szellemében végezetül felhívja a figyelmet arra, hogy „kisebb jelentőségű bűncselekmények” esetén elég „nevelő jellegű intézkedéseket” hozni, mert a „dolgozó osztályhelyzetű” fiatal huligánok még nevelhetőek (nem úgy az „osztályidegen huligánok”, akiket – korábbi definíciójának ellentmondva – szintén megemlít): „A Szovjetunióban például az elmúlt években az ilyen huligánokat összeszedték, s bezárták javító-nevelő táborkba. Egy kicsit erősebb eszközökkel, mint a Makarenko-módszer nevelik őket... Lehetséges, hogy a mi országunkban is lesznek hasonló jellegű intézkedések.”³⁶

Temesi elvtárs előadását követően olyan kérdések és hozzászólások hangzanak el a „kedves elvtársak” részéről, amelyek nem a huligánokra vonatkoznak, egyedül a rendezvény házigazdája³⁷ reflektál az „új” terminus bevezetésére és definiálására. Megerősíti, hogy a huligán kifejezés a „forradalomban született”,³⁸ de – Temesi elvtársnál szélesebb látókörről téve tanúbizonyságot – felhívja a figyelmet arra, hogy ez a kategória – *lumpenproletár* néven – már korábban is létezett. Szerinte a lumpenproletárok mindig is a „reakciót szolgálták”: 1919-ben ők voltak a Tanácsköztársaság és a „nemzetközi munkásmozgalom áruói”, ők képezték a Horthy-korszak társadalmi bázisát, ők voltak a sztrájkterők, a fasiszták, a terroristák³⁹ és a partizánvadászok. A Temesi elvtársnál láthatóan komolyabb elméleti alapokkal rendelkező „házigazda” lumpenproletárokról kialakított képét valószínűleg nagyban befolyásolhatta a lumpenproletariátus klasszikus, a Kommunista Kiáltványban található megfogalmazása, miszerint: „A lumpenproletariátust, a régi társadalom legalsó rétegeinek ezt a passzív rothadási termékét a proletárforradalom helyel-közzel belesorolja a mozgalomba, de egész élethelyzete következtében inkább hajlandó arra, hogy a reakciós üzelmek zsoldjába szegődjék.”⁴⁰ Ebben a megközelítésben tehát a proletáröntudat nélküli „véglény”, vagyis a lumpenproletár egyértelműen az öntudatos munkás aszimmetrikus ellenfogalmának minősül.

Temesi elvtárs válaszában némileg árnyalja a lumpenproletár–huligán fogalmak kontinuitását és tartalmi azonosságát hangsúlyozó definíciót: „Értelmezés szempontjából szükséges leszögezni, hogy huligán nemcsak a munkásosztályból származhat, hanem a huligánok népes tábora az az [sic!] egész társadalmat összetevő osztályokból és rétegekből verbuválódik.”⁴¹ Temesi elvtárs végleges, kiterjesztő értelmezése szerint tehát a huligán kategóriába bármilyen osztályhelyzetű személy belekerülhet, míg lumpenproletár csak munkás lehet. Példaként említi egy „falusi bicskás parasztlegényt”, aki „rettegésben tartotta” a falu lakóit, míg *A 9-es kórterem* című film Gábor Miklós által játszott orvosát (Málnási doktort) úgyszintén huligánnak nevezi.⁴² Az első részletesen elemzett forrás esetében tehát egy meglehetősen tág és zavaros huligán-fogalommal van dolgunk.

A „tudomány” hatalma

Dolgozatom következő részében Szücs László rendőr százados *A huligánok* című 1958-as (tehát Temesi elvtárs előadásával egy időben keletkezett), fentebb már hivatkozott tanulmányát vizsgálom. Minden bizonnyal Szücs százados feladata volt, hogy „a tudomány eszközeivel” tisztázza a huligánokkal kapcsolatos fogalmi zűrzavart. A szigorúan titkos, csak belső használatra készült munkát a BM Tanulmányi és Módszertani

Osztálya adta ki, a bírálók között pedig olyan szakteknély is helyet kapott, mint Hollós Ervin rendőr alezredes, az „ellenforradalom” későbbi hivatalos krónikása.⁴³ Tanulmánya első oldalán Szücs önkritikusan jegyzi meg, hogy „a huligánok ellenforradalmi indítékai [...] még nem elég tisztázottak, hiszen ezekkel mint ellenforradalmi tényezőkkel az októberi lázadásig nem számoltunk, s rendőrpolitikai vonalon velük szemben – tapasztalatok hiányában – (külön) megelőző intézkedéseket sem tettünk.”⁴⁴ Szücs a rendőri felügyelet és a kitiltás intézményének kiüresedését, névlegessé válását, valamint „a rosszul értelmezett törvényességet”⁴⁵ okolja a „huligánprobléma” kialakulásáért, s a korábbinál sokkal erélyesebb fellépést szorgalmaz. Az 1956-ot közvetlenül megelőző időszakra vonatkozóan Szücs kijelenti: „Bármily fonákul hangzik is, ebben az időszakban az erélyes intézkedéstől visszariasztott rendőr került el a garázda huligánokat, és nem a huligán a rendőrt.”⁴⁶

Szücs százados szerint „a proletárdiktatúra viszonyai között a garázda huligánok a társadalmi együttélés szabályait és törvényeit semmibe véve, megvetve, veszélyeztetik a közrendet, közbiztonságot, életmódjukból eredő, anarchiára törekvő tulajdonságuknál fogva – elvi meggyőződés nélkül – az ellenforradalom egyik fő bázisát képezik”,⁴⁷ ezért „szükségessé vált [...], hogy a szocialista fejlődés egyik legádázabb ellenségével, a huligánnal szemben is kíméletlen harcot folytassunk.”⁴⁸ Olybá tűnik tehát, mintha a huligánok meglepetésszerűen, váratlanul „támadtak” volna a „munkásállamra”, s mintha az állambiztonság is csak éppen most ismerte volna meg a huligánok „valódi” tulajdonságait, s mérte volna fel „veszélyességük” mértékét. Szabó Márton az ellenség *felfedezése* kapcsán a következőképpen fogalmaz: „belső politikai ellenségek nincsenek eleve, hanem konstruáljuk őket, méghozzá egy konkrét és adott viszonylatban. Miközben a létrehozó mindig úgy beszél, mintha csak *felfedezné* azt, ami tőle függetlenül, a másik természeteként, objektíve létezik.”⁴⁹

De vajon kit kell huligánnak tekinteni Szücs szerint? Értelmezésében „huligánnak minősülnek azok az elvtelen és gátlástalan elemek, akik köztörvényes bűncselekmények sorozatos elkövetésével kifejezésre juttatják szembenállásukat a szocialista erkölcsi normákkal, az együttélés szabályaival és a törvényekkel, tehát »huligán életmódot« folytatnak. A »huligán életmód« nagyfokú brutalitást, gátlástalanságot, erőszakosságot, erkölcstelenséget, önkielés utáni vágyat, illetve a társadalom más tagjainak semmibevevését, megvetését kifejező életmódot jelent. A huligánság tehát nem egy cselekmény, hanem egy – a társadalomra káros – életmód.”⁵⁰ Szücs tehát – társadalomtudományos érzékenységről tanúságot téve – nem csupán osztályhelyzetként, hanem életmódként is beszél a „huligánságról”. Emellett differenciálja a huligán fogalmát, megkülönbözteti egymástól az „egyszerű huligánt” a „garázda huligántól”, sőt a „garázda huligánok” általa konstruált két fő csoportja közé is határvonalat húz: „A garázda huligánok két rétegével szükséges a legkörültekintőbben foglalkozni. Az egyik ilyen réteg a fiatalság, amely a garázda huligánok között a legnagyobb számot teszi ki. A másik az alvilág, amelynek egy része a garázda huligánok legveszélyesebb rétegét képezi. [...] e két kategória volt az, amely – bár elvtelenül, a kaland és a brutális önkielési vágytól hajtva – elsőként csatlakozott a restaurációs erőkhöz, az ellenforradalomhoz...”⁵¹ Itt tehát az a narratíva jelenik meg, amelyben az ötvenhatos fegyveres felkelők elsősorban bűnözőkként szerepelnek. Mivel pedig a megtorlás számarányánál jóval nagyobb mértékben sújtotta a fiatalokúakat,⁵² Szücs őket is kénytelen „ellenforradalmárokként” megjelölni. Horváth Sándor szerint az 1956-tal kapcsolatban elítélt fiatalokúak magas arányszáma miatt vált a hatvanas évek központi problémájává az „ifjúság nevelésének kérdése”.⁵³

Az ellenségnek természetesen nem elég pusztán nevet adni, jellegzetes arccal is el kell látni ahhoz, hogy mindenki számára könnyen azonosítható, felismerhető, és ami talán a legfontosabb, gyűlölhető legyen. De vajon milyen a huligán arca Szücs szerint? „Természetesen a közvélemény a huligánt elhanyagolt külsővel, brutális arccal képzei el. Nem egy esetben rajzban, festményen és fényképen is így ábrázolják. A közvélemény ilyen elképzelése a huligánokról tette lehetővé, hogy a választékosan öltözködő, vagy a munkáskülsővel jelentkező bűnözők – huligánok – az ellenforradalmárok irányításával a histériáig tudták fokozni a tömegek hangulatát. Bár a ruházat sokat megmutat viselőjének jelleméből – különösen a mi viszonyaink között – de az arc és a testalkat

nem sokat jelent ezen a téren. Az elhanyagolt ruházat és az alkoholtól brutálissá vált arc az alkoholistákra jellemző, de teljes bizonyossággal így sem szolgálhat az egyén huligán mivoltának megállapítására. Az esszessók és luxus szórakozóhelyek huligánjai választékosan öltöznek és külsejükben esetleg a kozmopolitizmus mutatkozik meg, azonban ez sem megbízható ismertető, mert sok ferdeízlésű ember és fiatal mutatkozik hasonló külsővel. Ezért kerülni kell a szubjektív megítélést, és az egyének huligán mivoltát magatartásuk alapján kell meghatározni.⁵⁴ Szücs elbeszélése alapján tehát a huligánt külseje alapján nem lehet felismerni, csak magatartása, tettei alapján, *utólag* lehet azonosítani. Azonban éppen arctalansága teszi őt igazán veszélyes ellenséggé, hiszen az azonosítás lehetőségének hiányában tetteinek megakadályozása is lehetetlen. A huligánok „arctalanságát” hangsúlyozó ezen felfogás néhány év elteltével megváltozott, hiszen a hatvanas évektől kezdve az ifjúsági szubkultúrák huligánok bélyegzett tagjait könnyedén azonosították külsejük alapján az arra hivatott fegyelmező szervek és a társadalom „jó érzésű” tagjai egyaránt.⁵⁵

Szücs százados – s amint ezt Temesi elvtárs előadásának elemzése során is láthattuk, ezzel nincs egyedül – a lumpenproletároknak látja a huligánok elődeit: „A kapitalista rend [...] taszította a nincstelenségre a bűnözés felé. A munkanélküliek választhattak a legmélyebb nyomor és a bűnözés között. Az állhatatos, kulturáltabb réteg a szervezettségben keresett menedéket, az állhatatlanok lezültek és lumpenproletárokká váltak. Ez a lumpenproletariátus magába szívja a társadalom bűneit és bomlást okoz maga körül, mivel visszahat a dolgozókra és bűnözésre ösztönzi őket.”⁵⁶ Ebben a szövegrészletben jól megfigyelhető, hogy a lumpenproletariátus „álnéven” emlegetett szegénységgel kapcsolatos sztereotípiák meghatározó eleme szegénység és deviancia, szegénység és bűnözés összekapcsolása.

A fegyveres harcokban való részvételük miatt megbélyegezni kívánt személyek „züllöttségének” hangsúlyozása fontos építőeleme a huligán kategória megalkotásának. Egy 1958-ban „Huligán” címen nyitott dosszié összefoglaló jelentésében a pesterzsébeti felkelők egyik vezetőjéről a következő jellemzés olvasható: „K. K. 27 éves, egyéb származású (huligán), pártonkívüli, munkanélküli személy. K. huligán [a gépelt szövegben található huligán szót tollal áthúzták, majd fölé írták a javítást: cigány] családból származik: zenész, aki más munkával egyáltalán nem foglalkozik.”⁵⁷ Vagyis az államvédelmisek elképzelése szerint a zenész nem teljes értékű dolgozó, főleg, ha az illető még cigánynak is minősül. A vélt etnikai hovatartozás, származás ez esetben még annál is fontosabbnak bizonyul, hogy milyen osztályhelyzetűeknek minősültek a vizsgált személy felmenői. K. K. egyébként a dossziéba került 1957-es gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyvben származását illetően a következőképpen nyilatkozik: „Munkás családból származom.”⁵⁸ Ennek megfelelően a jegyzőkönyv elején szereplő alapadatok kitöltésekor K. K.-t segédmunkás foglalkozásúként kategorizálták.⁵⁹ A vizsgáló által kért 1958-as környezettanulmányban azonban már megbélyegző és rasszista megfogalmazás szerepel: „Részeges, züllött erkölcsű cigánycsaládból származik. Dolgozni nem szeretett, rendszeresen különböző helyeken csavargott.”⁶⁰ Itt tehát olyan elemek jelentik a narráció nélkülözhetetlen kellékeit, mint a cigány származás, a „züllöttség” és a munka „megvetésének” hangsúlyozása, amely „jellemzők” és magatartások annak ellenére, hogy jogilag, a „szocialista törvényesség” talaján nem minősülnek bűncselekménynek, mégis mintegy bizonyítják az „ellenforradalmár” „terrorcselekményeit” és ezzel egyidejűleg a huligánok közé tartozását is.

A lumpenproletariátus fogalmának definiálásához Szücs Karl Marxtól hívja segítségül: „A lumpenproletariátus [...] minden nagy városban az ipari proletariátustól pontosan megkülönböztetendő tömeget alkot, ebből a lumpenproletariátusból kerülnek ki a társadalom hulladékából élő tolvajok és gonosztevők legkülönfélébb fajtái, foglalkozás nélküli emberek, csavargók, otthon és elv nélküli emberek, akik között vannak különbségek a nemzetük műveltségi foka szerint, de naplopó jellemüket sohasem tagadhatják meg.”⁶¹ Szücs érvelésében és magyarázatában – akárcsak Temesi elvtárs „házigazdájában” – tehát szintén feltűnik a lumpenproletár és az öntudatos munkás aszimmetrikus fogalompárja. Koselleck szerint a fogalompárok történelmileg átültethetőek, mivel „az ellenfogalmak struktúrája nem egyedül a fogalompárokat alkotó szavaktól függ. E szavak kicserélhetők, miközben az aszimmetrikus érvelési struktúra

változatlan.”⁶² A német gondolkodó úgy látja, hogy „nem maga a nyelv hozza tehát létre az ellenségeskedést: ez már a nyelv politikai instrumentalizálódása; azaz vannak szemantikai oppozíciós struktúrák, amelyek minden nyelvben előfordulnak, és amelyek aztán előhívják a mindenkori ellenségfogalmat.”⁶³ Így léphet szinte észrevétlenül a lumpenproletár helyébe a huligán elnevezés, s válhat ezáltal az öntudatos munkás hatékony ellenfogalmává.

A „munkáshatalom” munkása és hatalma

Vizsgálódásom egyik következtetése, hogy a lumpenproletár és a huligán aszimmetrikus ellenfogalmak egyaránt a szegénynek minősülő, illetve a politikai rendszerrel fegyveresen szembeszálló csoportok (elsősorban a munkásként kategorizált emberek) kriminalizálására, deviánsként történő ábrázolására törekvő, valamint a munkások és a szegények fegyverkezésének az ipari forradalom hatására kialakult hagyományát⁶⁴ követő hatalmi diskurzusok termékei, melyek az 1956 utáni megtorlás során kulcsszerepet játszottak. Ezek a diskurzusok létező társadalmi csoportként, sőt osztályként mutatják be a huligánként megnevezett embereket. A „huligán osztályhelyzet” megalkotásával, a fegyveres felkelő csoportok tagjainak kriminalizálásával az új politikai vezetés megteremtette saját maga és megtorló gépezete legitimitásának alapját. Az 1956-os fegyveres felkelők huligánként történő azonosításának kanonizálódását jól szemlélteti az *Új Magyar Lexikon* 1960-as szócikke: „huligán <ang.>: durvaságokra, erőszakoskodásra, kegyetlenkedésre hajlamos ember; rabló, garázdálkodó, fosztogató, útonálló, a társadalomra veszélyes munkakerülő, csavargó, vagány, csirkefogó. A huligánok a társadalom söpredéke, a csőcselék hangadói, vezetői. A burzsoázia sokszor politikai célokra használja fel őket, provokációs cselekedetet végeztet velük. A proletariátus hatalomra jutása utáni időszakban is a megvert burzsoázia megpróbálja felhasználni őket hatalmának visszaszerzésére (pl. 1956 októberében Mo.-n).”⁶⁵

Vajon miért kellett „új” fogalmat bevezetni, miért nem felelt meg a lumpenproletariátus jól bevált kategóriája az 1956-os fegyveres felkelők leírására? A lehetséges válaszhoz közelebb vihet az *Új Magyar Lexikon* másik szócikke: „lumpenproletariátus <ném. – lat.-ból>: a tőkésországokban [sic!] a lakosság legalsó rétegét alkotó, különböző társadalmi rétegből deklasszálódott, elzüllött emberek csoportja; általában nincs meghatározott foglalkozásuk, nem vesznek rendszeresen részt a társadalmilag hasznos munkában (koldusok, csavargók, bűnözők stb.) A burzsoázia az osztályharc során a ~ t saját céljaira (sztrájk törés, fasiszta bandák terrorakciói stb.) igyekszik felhasználni. A tőkés rendszer a kispolgárság nagy tömegének tönkretételével, a proletariátus széles rétegeinek nyomorba taszításával folyamatosan újratermeli a ~ t; csak a kapitalizmus felszámolásával szűnik meg.”⁶⁶ Eszerint a lumpenproletariátus a kapitalista társadalmak „folyamatosan újratermelt” szereplője, s mivel a kapitalizmus felszámolásával megszűnik, a szocializmusban nem létezhet. Így, mivel mégiscsak „létezik”, új nevet kell neki adni.

A huligán elnevezés az újdonság, a felfedezés erejével (amint arra már utaltam, a felfedezés újdonságának hangsúlyozása fontos eleme az ellenségkonstrukciónak) is hathatott a szót addig nem, vagy „másképp ismerő” közvéleményre. A huligán megteremtett, ördögi alakja „veszélyt jelentett” a fennálló, az egyetlen helyes út végtermékeként ábrázolt szocialista társadalmi rendre. Ez alapján a huligán erőszakos alakjának megalkotása morális pánikként is felfogható. 1958-tól kezdve a fentről indított morális pánikok legfontosabb, katalizátor szerepet játszó csatornájában, az esetünkben szoros pártirányítás alatt álló tömegmédiában is gyakorivá vált a fogalom használata. A huligán kategória összeolvasztása a korábban a fiatalokra alkalmazott fogalmakkal (jampec/jampi, vagány)⁶⁷ egyúttal kiváló muníciót biztosított a fiatalok hatvanas évekbeli fegyverkezéséhez is: „A magyar huligánok jellemrajza 1959–1960-ra készen állt. A fiatalokról kialakult rendészeti diskurzusban az 1956-os erőszakos bűntettek örökösének számítottak.”⁶⁸ De ez már egy másik történet.

- ¹ Murray Edelman: Politikai ellenségek konstruálása. In *Az ellenség neve*. (Szerk. Szabó Márton) Budapest, Józsefvárosi Könyvtár, 1998. 119.
- ² Reinhart Koselleck: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 2003. 129.
- ³ Koselleck egykori tanítványának, Rolf Reichardtnek és körének módszertani megfontolásait ismerteti Trencsényi Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmétörténeti módszertan kelet-közép európai adaptációjáról. In *A történelmi szerszámokládája*. (Szerk. Szekeres András) Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2002. 125–128. Idézet: 126.
- ⁴ A Clifford Geertzre utaló „az értelmezés hatalma – a hatalom értelmezése” szójátékot Majtényi Györgytől „kölsönöztem”. Ld. Majtényi György: Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről. *Korall*, 19–20. (2005. május) 37–52. Interneten: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00014/pdf/04majtenyi.pdf?contentID=14> (utolsó letöltés dátuma: 2009.11.18.)
- ⁵ Ami persze nem véletlen, hiszen az angol diskurzusokban hosszú ideig az írek töltötték be a „problémás”, minden bajért hibáztatható „söpredék” szerepét. A különböző etimológiai elképzelések ismertetéséhez, illetve a huliganizmus diskurzus mint morális pánik értelmezéséhez ld. Geoffrey Pearson: *Hooligan. A history of respectable fears*. London, MacMillan Press, 1983. Különösen: 74–79., 83–84. és 255–256., Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009. Különösen: 53–73. és 145–169. A morális pánik elméletéhez: *Replika*, 40. (2000. június) tematikus blokk, elsősorban Kitzinger Dávid: A morális pánik elmélete. *Replika*, 40. (2000. június) 23–48.
- ⁶ Idézi Szücs László: *A huligánok (Tanulmány)*. Budapest, BM Tanulmányi és Módszertani Osztály, 1958. (ÁBTL 4.1. A-3249 jelzet alatt kutatható) 1. sz. melléklet. 2.
- ⁷ Uo. Az oroszországi, majd szovjet huliganizmushoz ld. Joan Neuberger: *Hooliganism: Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900–1914*. Berkeley, University of California Press, 1993., Rittersporn Gábor: Karnevál és egyéb lazaságok – a 30-as évek nem-hivatalos szovjet folklórjáról –. *Magyar Lettre Internationale*, 35. (1999/Tél) Interneten: <http://www.epa.hu/00000/00012/00019/12ritter.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2009.11.18.), Sheila Fitzpatrick: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1999. 150–152., David L. Hoffmann: *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca and London, Cornell University Press, 2003. 175–179.
- ⁸ 'Huligán' szócikk. In *Révai nagy lexikona: Az ismeretek enciklopédiája*. 10. kötet. Budapest, Révai, 1914.
- ⁹ 'Huligán' szócikk. In *A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára*. II. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. (a továbbiakban: TESz)
- ¹⁰ TESz
- ¹¹ Szücs i. m. 1. sz. melléklet. 1.
- ¹² A kizárólag a „magaskultúra” szövegeit tartalmazó elektronikus *Magyar történelmi szövegtárban* (<http://www.nyud.hu/hhc/>) mindössze négy találatot kapunk (ebből kettőt egy műben), ha a huligán kifejezés 1957 előtti előfordulásaira vagyunk kíváncsiak: Kassák Lajos: *Egy ember élete. 2/1. Vergődés*. Budapest, Dante, 1931. 33. és 57., László Gyula: Megállt a munka. In Uő: *A mi életünk. Versek*. Budapest, 1933. 8. és Kádár János: Első lépések az ifjúságmozgalomban. *Új Hang*, 1956. 45.
- ¹³ Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete*. Budapest, L'Harmattan, 2004. 11.
- ¹⁴ Kozák Gyula: Szent csöcselék. In *Évkönyv 1999. Magyarország a jelenkorban*. (Szerk. Rainer M. János – Ständeisky Éva) Budapest, 1996-os Intézet, 1999. 255–281.
- ¹⁵ Bolgár Dániel kiindulópontja szintén ugyanez, amikor a kulákokat társadalmilag konstruált ellenségeknek nevezi. Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. (Szerk. Horváth Sándor) Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 51–52.
- ¹⁶ Az ifjúsági szubkultúrákkal kapcsolatos huliganizmus diskurzusokról részletesen ír: Horváth i. m. Különösen: 53–84. 145–169.
- ¹⁷ *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben I–IV*. Budapest, MNK MT Tájékoztatási Hivatala, 1956–1957.
- ¹⁸ *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben I*. Budapest, MNK MT Tájékoztatási Hivatala, 1956. 3.
- ¹⁹ Az MSZMP PB tájékoztatója a büntetéspolitikai határozatról. 1957. december 10. Interneten: <http://www.rev.hu/sulinet56/online/szerviz/dokument/mszmpmaj.htm> (utolsó letöltés dátuma: 2009.11.18.)
- ²⁰ Horváth i. m. 53.
- ²¹ A belügyminiszter-helyettes 61. számú utasítása az őrizeteselek osztályhelyzetének pontosabb meghatározásáról. 1957. december 4. In *Az érvényes miniszteri, miniszterhelyettesi parancsok, utasítások, közös utasítások gyűjteménye 1957*. Budapest, BM, 1959. 405–406. (ÁBTL ÁB 674. jelzet alatt kutatható) Interneten: <http://betekinto.hu/> ('Állambiztonsági kézikönyv', Parancsgyűjtemény)
- ²² ÁBTL 3.1.9. V-150381/1. Tájékoztató jelentés az ellenforradalmi fegyveres góckokról és szervezetekről a vizsgálati ügyek tapasztalatai alapján. 1958. május 17. 27.
- ²³ Sheila Fitzpatrick: Ascribing Class. The Construction of Social Identity in Soviet Russia. In *Stalinism. New Directions*. (Ed. Sheila Fitzpatrick) London – New York, Routledge, 2000. 28–29.
- ²⁴ Bolgár Dániel: *A hatalom mindennapjai. Azonosítási játékok az államvédelemnél*. 2009. Kézirat. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányát rendelkezésemre bocsátotta.

- ²⁵ 1956 meghatározásának és elnevezésének problematikus voltához Gyáni Gábor: Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmái. *BUKSZ*, 2007/Tavaszi. 41–49.
- ²⁶ ÁBTL 4.2. 6-200/57/1957. BM 57. sz. parancsa (1957. 11. 27.) Szabályzat a Belügyminisztérium politikai nyomozó szervei operatív nyilvántartására. 42.
- ²⁷ ÁBTL 4.9. H-2.3. Temesi előadása az „ellenforradalmi kategóriákról” az Operatív Nyilvántartó Osztályon. A forrást az ÁBTL-ben őrzött hangszalagok rendezése során fedeztem fel 2007 végén. Sajnos a hangszalagok digitalizálására egyelőre nem jutott pénz, ezért azok egyelőre nem kutathatóak, mert borzasztóan rossz állapotban vannak, s minden egyes meghallgatás súlyos károkat okozhat bennük.
- ²⁸ ÁBTL 4.9. H-2.3/1.
- ²⁹ ÁBTL 4.9. H-2.3/2.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ Uo.
- ³² Szabó Márton: *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest, L’Harmattan, 2006. 81–82.
- ³³ ÁBTL 4.9. H-2.3/2.
- ³⁴ A szocialista társadalom általános politikai szereplőjét, a dolgozót részletesen vizsgálja Szabó Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakaszáról. *Korall*, 27. (2007. május) 151–171. Interneten: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00019/pdf/151-171.pdf?contentID=19> (utolsó letöltés dátuma: 2009.11.18.)
- ³⁵ ÁBTL 4.9. H-2.3/2.
- ³⁶ ÁBTL 4.9. H-2.3/3.
- ³⁷ Neve sajnos nem derül ki a szövegből.
- ³⁸ Forradalom alatt minden bizonnyal a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány tevékenységét érti.
- ³⁹ Példaként említi Marinus van der Lubbe, aki szerinte „lumpenproletár terroristaként” felgyújtotta a Reichstagot.
- ⁴⁰ Karl Marx – Friedrich Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa. In *Történetelmélet I.* (Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás) Budapest, Osiris. 2006 [1848]. 515.
- ⁴¹ ÁBTL 4.9. H-2.3/4.
- ⁴² *A 9-es kórterem* (magyar játékfilm, rendezte: Makk Károly). 1955.
- ⁴³ A bűnözőnek, huligánnak, lumpenproletárnak minősülő fegyveres felkelők „társadalmi háttérével” maga Hollós is részletesen foglalkozik későbbi munkáiban. Ld. *Kik voltak, mit akartak?* Budapest, Kossuth, 1967. 44–94., 170–172. és Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Drámai napok*. Budapest, Kossuth, 1986. 92–140.
- ⁴⁴ Szücs i. m. 1.
- ⁴⁵ Uo. 22.
- ⁴⁶ Uo. 21.
- ⁴⁷ Uo. 19.
- ⁴⁸ Uo. 1.
- ⁴⁹ Szabó i. m. (2006.) 71.
- ⁵⁰ Szücs i. m. 2.
- ⁵¹ Uo. 3.
- ⁵² Horváth i. m. 65–67. és 75–76.
- ⁵³ Uo. 76.
- ⁵⁴ Szücs i. m. 22–23.
- ⁵⁵ Ld. Horváth i. m.
- ⁵⁶ Szücs i. m. 9.
- ⁵⁷ ÁBTL 3.1.5. O-10431. „Huligán”. 6. Összefoglaló jelentés, 1958. január 13.
- ⁵⁸ ÁBTL 3.1.5. O-10431. „Huligán”. 32/a. Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1957. október 24.
- ⁵⁹ Uo. 32.
- ⁶⁰ ÁBTL 3.1.5. O-10431. „Huligán”. 12. Környezettanulmány, 1958. január 10.
- ⁶¹ Marxot hivatkozás nélkül idézi Szücs i. m. 9–10. Szücs azt a *Kommunista Kiáltvány*ből származó definíciót is szó szerint idézi, melyet magam is citálok a főszoveg 40-es végjegyzetével hivatkozva.
- ⁶² Reinhart Koselleck: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 2003. 247.
- ⁶³ Reinhart Koselleck: Ellenségfogalmak. In *Az ellenség neve*. (Szerk. Szabó Márton) Budapest, Józsoveg, 1998. 22.
- ⁶⁴ Ld. Gyáni Gábor: Könyörületesség, fegyvelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle*, 1999/1–2. 57–84. Interneten: http://epa.oszk.hu/00600/00617/00003/tsz99_1_2_gyani_gabor.htm (utolsó letöltés dátuma: 2009.11.18.)
- ⁶⁵ 'Huligán' szócikk. In *Új Magyar Lexikon. G–J*. 3. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- ⁶⁶ 'Lumpenproletariátus' szócikk. In *Új Magyar Lexikon. K–Me*. 4. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.
- ⁶⁷ A jampec fogalmával részletesen foglalkozik: Horváth i. m. 54–64.
- ⁶⁸ Horváth i. m. 69.